

Milena Miałkowska-Kozaryna

ORCID: 0000-0002-7829-4876

Akademia Pedagogiki Specjalnej im. Marii Grzegorzewskiej
w Warszawie, Instytut Pedagogiki Specjalnej
mmialkowska@aps.edu.pl

NAUCZYCIELE WOBEC WYZWANIA EDUKACJI ZDALNEJ UCZNIÓW NIEDOSTOSOWANYCH SPOŁECZNIE I ZAGROŻONYCH NIEDOSTOSOWANIEM*

Teachers in the face of the challenge of remote education
of socially maladjusted students
and at risk of social maladjustment

<https://doi.org/10.34739/sn.2022.22.10>

Abstrakt: Konieczność prowadzenia edukacji zdalnej była wyzwaniem dla nauczycieli, rodziców, ale przede wszystkim uczniów. W szczególnej sytuacji znaleźli się uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, w tym uczniowie niedostosowani społecznie i zagrożeni niedostosowaniem. Celem badania było poznanie opinii nauczycieli pracujących z tą grupą młodzieży na temat edukacji na odległość. W badaniu wzięło udział 71 nauczycieli, a wyniki pokazały, że w trakcie pandemii czuli się oni zmęczeni, smutni i mniej zaangażowani w pomaganie innym. Chociaż nauczyciele dostrzegali zalety edukacji zdalnej, to jednak większość z nich uważała, że uczniowie niedostosowani społecznie (i zagrożeni niedostosowaniem) osiągają lepsze rezultaty w tradycyjnej szkole.

Słowa kluczowe: *edukacja zdalna, pandemia COVID-19, uczeń niedostosowany społecznie, dobrostan psychiczny, opinia nauczycieli*

Abstract: The necessity of conducting remote education was a challenge for teachers, parents, and most of all students. Students with SEND (special educational needs or disability), including those socially maladjusted and at risk of maladjustment, are in a special situation. The aim of the study was to find out the opinions of teachers working with this group of young people on distance education. 71 teachers participated in the study. The results showed that during the pandemic they felt tired, sad, and less involved

* Badanie stanowi fragment międzynarodowych badań pt. *A teacher in the face of a pandemic – a comparison of Indonesian, Polish and Taiwanese experiences*, realizowanych przez Akademię Pedagogiki Specjalnej (Polska), Universitas Negeri Surabaya (Indonezja) i National Pingtung University (Tajwan), pod kierunkiem dr Mileny Miałkowskiej-Kozaryny (APS).

in helping others. Although teachers saw the advantages of remote education, most of them believed that socially maladjusted students (and at risk of maladjustment) achieve better results in traditional schools.

Keywords: *remote education, COVID-19 pandemic, socially maladjusted student, psychological well-being, teacher's opinion*

Wprowadzenie

Koronawirus o nazwie SARS-CoV-2 pojawił się w grudniu 2019 r. w mieście Wuhan w Chinach. Miesiąc później WHO oficjalnie ogłosiło epidemię COVID-19, określając ją jako stan zagrożenia zdrowia o zasięgu międzynarodowym [Singhal, 2020]. | Niemalże w jednej chwili cały świat musiał nauczyć się żyć w nowych pandemicznych warunkach. Walka toczyła się głównie w szpitalach, ale szybko zaczęto zauważać, że oprócz sfery somatycznej pogorszeniu ulega także psychiczne funkcjonowanie społeczeństwa. U wielu osób stan epidemii i konieczności przebywania na kwarantannie wywołał lub zaostrzył odczuwany stres [Dymecka, 2021; Sokół-Szawłowska, 2021]. Pracownicy medyczni, którzy walczyli z COVID-19, mieli problemy z depresją, lękiem i bezsennością [Gawrych, 2021].

Pandemia COVID-19 spowodowała olbrzymie zamieszanie w każdym aspekcie życia społecznego – od ochrony zdrowia, przez warunki pracy, po system edukacji. Duża grupa osób zaczęła pracować zdalnie, co w ich opinii miało zarówno swoje zalety (oszczędność czasu, dostosowanie pracy do potrzeb osobistych, równowaga między życiem zawodowym i prywatnym), jak i wady (brak bezpośredniego kontaktu ze współpracownikami, zacieranie granic między pracą a życiem prywatnym, poczucie stałej obecności w pracy). Brak relacji społecznych i izolacja były wskazywane jako najistotniejsze utrudnienia pracy podczas pandemii. Dodatkowo osoby, które posiadały dzieci w wieku do 18 lat, jako trudność wskazywały obecność dziecka w domu oraz konieczność opieki nad nim, pomocy mu w nauce i łączenia tego z pracą zawodową [Dolot, 2020].

Od 12 marca 2020 r. szkoły musiały mierzyć się z nowym wyzwaniem, jakim była edukacja na odległość. Początkowo pojawiło się wiele wątpliwości: Czy nauczyciele i uczniowie są do tego przygotowani? Czy da się w takich warunkach realizować podstawę programową i przygotowywać dzieci do egzaminów? Czy szkoła będzie w stanie realizować w takich warunkach swoje zadania wychowawcze? Z czasem zaczęto zwracać także uwagę na rosnące nierówności pomiędzy dziećmi [por. Pyżalski, 2020a;

Buchner, Majchrzak, Wierzbicka, 2020]. Jak pokazały badania Sylwii Jaskulskiej i Barbary Jankowiak [2020a] blisko co trzeci nauczyciel (29%) uważał, że edukacja zdalna nie pozwala na pełną realizację materiału, połowa nauczycieli (51%) była zdania, że edukacja zdalna uniemożliwia realizację wychowawczej funkcji szkoły, a 61% nauczycieli było zdania, że edukacja zdalna pogłębia różnice między uczniami.

Negatywnym opiniom na temat edukacji zdalnej towarzyszyło także pogorszenie dobrostanu nauczycieli. Wielu z nich deklarowało brak czasu na uprawianie sportu (55%), ograniczenie czasu spędzanego z rodziną (38%) czy rzadsze czytanie dla przyjemności (45%). Wielu z nich przesiadywało za to do późna w nocy (40%) i częściej kłóciło się z domownikami (10%) [Pyżalski, 2020c; Zaród, 2020]. Gdy nałoży się na to poczucie obowiązku i odpowiedzialności za swoją pracę, traktowanie jej jak misji życiowej, to powstaje mieszanka realnie zagrażająca zdrowiu psychicznemu. Blisko co trzeci nauczyciel (32%) przyznał, że kształcenie na odległość wyzwała w nim negatywne emocje [Jankowiak, Jaskulska, 2020a], gdy do tego dojdzie stres, a przede wszystkim poczucie braku kompetencji zawodowych do pracy online to istnieje duże ryzyko pojawienia się wypalenia zawodowego [Sęk, 2005].

Zdrowie psychiczne i dobrostan młodzieży w trakcie pandemii także uległ pogorszeniu. Wielu młodych ludzi miało problemy z zasypianiem, doświadczały oni bóle głowy i brzucha oraz spadku energii [Bigaj, Dębski, 2020]. Aż 23% dziewcząt i 8% chłopców przyznawało, że w trakcie pandemii i edukacji zdalnej odczuwali negatywne emocje, czyli smutek, samotność, przygnębienie i chęć płaczu [Pyżalski, 2021]. Zmianie na niekorzyść uległ także styl życia młodych ludzi – mniej czasu poświęcali na sport, za to częściej przesiadywali do późna w nocy [Pyżalski, 2020b].

Wśród wad edukacji zdalnej uczniowie najczęściej wymieniali: zbyt dużą ilość materiału do opanowania, brak umiejętności organizacji pracy, brak bezpośredniego kontaktu z rówieśnikami. Z kolei nauczyciele skarżyli się na: brak kompetencji do organizowania pracy zdalnej, czasochłonność nowych zadań i brak wsparcia technicznego. Zarówno nauczyciele, jak i uczniowie borykali się z problemami sprzętowymi, brakiem motywacji oraz poczuciem osamotnienia [Winiarczyk, Warzocho, 2021].

W czasie pandemii i edukacji zdalnej w szczególności niekorzystnej sytuacji znalazły się dzieci ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. W literaturze zwracano szczególną uwagę na trudności dzieci z wadą słuchu

[Lewandowska, 2020], dzieci z niepełnosprawnością intelektualną lub zaburzeniami ze spektrum autyzmu [Kułaga, 2020] czy chorujących przewlekłe, w tym onkologicznie [Kosir et al. 2020]. Na uwagę zasługuje także sytuacja rodzeństwa dzieci z niepełnosprawnościami. W jego przypadku konieczność przebywania całymi dniami w domu, z niepełnosprawnym bratem lub siostrą, u którego niejednokrotnie pandemia spowodowała pogorszenie funkcjonowania, szczególnie niekorzystnie wpływała na psychikę, osiągnięcia szkolne, relacje rodzinne i rówieśnicze [Buchnat, Wojciechowska, 2020].

Edukacja młodzieży niedostosowanej społecznie i zagrożonej niedostosowaniem także okazała się wyzwaniem dla nauczycieli. Już przed pandemią nauczyciele skarżyli się na liczne aspołeczne zachowania tej grupy uczniów, ich niskie aspiracje życiowe, brak motywacji do nauki, brak więzi z rówieśnikami i niewłaściwe relacje z dorosłymi [Miłkowska, 2005; Domagała-Kręciach, 2008]. Edukacja zdalna tylko te trudności pogłębiła. Nauczyciele, którzy pracując z taką młodzieżą, powinni jej stwarzać warunki do odniesienia sukcesu, pomagać w nawiązywaniu kontaktów społecznych, modyfikować niewłaściwe wzorce zachowania [Czerkawski, 2012], pomagać w budowaniu pozytywnej samooceny [Giza, Dąbrowska, 2016] – byli niejednokrotnie pozbawieni możliwości działania.

Dorota Pauluk [2021] na podstawie przeglądu badań polskich i zagranicznych dotyczących wpływu pandemii na funkcjonowanie uczniów i ich rodzin wysunęła wniosek, iż edukacja zdalna była szczególnie niesprzyjająca dla tych uczniów, którzy już wcześniej mieli niekorzystną sytuację. Pandemia pogorszyła dobrostan psychiczny dzieci i ich rodziców, tworząc podatny grunt dla rozwoju stresu, nie tylko u dzieci, ale także dorosłych [Bigaj, Dębski, 2020; Pauluk, 2021]. W wielu przypadkach przełożyło się to na wzrost przemocy domowej [Pauluk, 2021]. Rodzice (zwłaszcza młodszych dzieci) musieli w dużej mierze przejąć obowiązki nauczyciela i edukować własne dzieci. Badania pokazują, że na początku pandemii obawiali się, czy poradzą sobie z tym zadaniem, ale z czasem ich samoocena w tym zakresie wzrosła. Ważne przy tym było wsparcie innych osób i dobra współpraca z pedagogami. Źródłem siły dla rodziców były zauważalne efekty ich zaangażowania, czyli postępy dziecka w nauce oraz umacnianie się relacji z nim. Dużą rolę odegrały także osobiste zasoby rodzica, takie jak radzenie sobie ze stresem, upór czy determinacja [Amilkiewicz-Marek, 2020].

Chociaż pandemia i edukacja zdalna są na ogół rozpatrywane w kategoriach zagrożeń i strat, to okazuje się, że dla części uczniów komunikacja zapośredniczona i relacje społeczne, które przybrały często formę cyfrową, są dobre i mają pozytywny wpływ na ich samopoczucie i funkcjonowanie w relacjach społecznych w szkole i w domu [Pauluk, 2021; Pyżalski, 2021]. Młodzież wśród zalet edukacji zdalnej wymieniała: dowolność wyboru miejsca i czasu na naukę (pomijając lekcje on-line), łatwy dostęp do wielu źródeł informacji, aktywne korzystanie z nowych technologii, materiał dydaktyczny wzbogacony o elementy interaktywne, kształtowanie umiejętności pracy w grupie i samodyscypliny oraz oszczędność czasu, wynikającą z braku dojazdów [Winiarczyk, Warzocha, 2021].

Budując jest to, że ponad połowa nauczycieli (57%) przyznała, że edukacja zdalna sprawiła, że odczuwali pozytywne emocje w relacjach z uczniami. To ważne, gdyż jak pokazały badania, jakość relacji uczniów z nauczycielami oraz rówieśnikami jest jednym z ważniejszych czynników warunkujących sukces edukacji zdalnej [Shin, 2003], także w przypadku uczniów ze SPE [Domagała-Zyśk, 2020; Lewandowska, 2020].

Badania dowodzą także, że wysoki dobrostan psychiczny u nauczycieli dodatnio koreluje z pozytywną oceną edukacji zdalnej i nowych wyzwań stawianych szkole w sytuacji pandemii [por. Jankowiak, Jaskulska, 2020b]. Dowodzi to, jak ważne, obok wymiany wiedzy i doświadczeń z zakresu e-learningu [Topol, 2020a; Topol, 2020b], są także oddziaływania na nauczycieli, mające na celu podniesienie ich poczucia szczęścia.

Badania własne

Cel badań: Pandemia wywołana przez wirusa SARS-CoV-2 postawiła przed systemem szkolnictwa wiele wyzwań, z których największym była konieczność prowadzenia edukacji zdalnej. W związku z tym głównym celem prezentowanych badań było poznanie doświadczeń nauczycieli pracujących z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem społecznym i ich opinii na temat edukacji na odległość.

W związku z tak sformułowanym celem badań ustalono następujące pytania badawcze:

1. W jaki sposób nauczyciele pracujący z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem opisałiby towarzyszący im poziom zmęczenia/ zdenerwowania/ smutku/ stresu/ zaangażowania

w pracę/ opanowania/ pozytywnego patrzenia w przyszłość/ dolegliwości somatycznych/ angażowania się w pomoc innym ludziom/ wypalenia zawodowego przed pandemią i w jej trakcie?

2. Jak nauczyciele oceniają funkcjonowanie uczniów niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem podczas pandemii?
3. Jak nauczyciele oceniają edukację zdalną uczniów niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem społecznym?

Dodatkowo poszukiwano istotnych różnic pomiędzy nauczycielami pracującymi z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem a nauczycielami pracującymi z innymi dziećmi ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi.

Osoby badane: Badaniem objęto 272 nauczycieli, z których 71 pracowało z młodzieżą niedostosowaną społecznie lub zagrożoną niedostosowaniem społecznym (posiadającą orzeczenie o potrzebie kształcenia specjalnego). Szczegółowy rozkład badanych ze względu na płeć i typ szkoły, w której pracuje nauczyciel, prezentuje tabela 1.

Tabela 1. Rozkład badanych ze względu na płeć i typ szkoły, w której pracują

Typ szkoły	Płeć				Ogółem	
	kobieta		mężczyzna		N	%
	N	%	N	%		
ogólnodostępna	98	36	17	6	115	42
integracyjna	48	18	8	3	56	21
specjalna	87	32	14	5	101	37
Ogółem	233	86	39	14	272	100

Źródło: badania własne.

Nauczycieli biorących udział w badaniu poproszono o zaznaczenie tych trudności/ niepełnosprawności, które dotyczą uczniów, z którymi pracują na co dzień. Wyniki prezentuje tabela 2. Warto zwrócić uwagę, że wyniki nie sumują się do 100%, gdyż nauczyciele mogli zaznaczyć więcej niż jedną odpowiedź.

Tabela 2. Rozkład poszczególnych trudności/ niepełnosprawności/ specjalnych potrzeb uczniów nauczycieli biorących udział w badaniu

Rodzaj trudności	Częstotliwość	Procentowy udział odpowiedzi
Specyficzne trudności w nauce czytania, pisanie, liczenia (dysleksja)	173	63
Zaburzenia ze spektrum autyzmu	144	52
Niepełnosprawność intelektualna	127	46
Choroba przewlekła	73	26
Niedostosowanie społeczne (lub zagrożenie niedostosowaniem społecznym)	71	26
ADHD	71	26
Niepełnosprawność ruchowa	70	25
Zaniedbane środowisko	68	25
Uszkodzony słuch	64	23
Reprezentowanie odmiennej kultury	64	23
Niepowodzenia edukacyjne	62	23
Uszkodzony wzrok	52	19
Szczególne uzdolnienia	49	18
Zaburzenia psychiczne lub sytuacja kryzysowa/ traumatyczna	39	14

Źródło: badania własne

Nauczyciele biorący udział w badaniu najczęściej w swojej pracy mają kontakt z dziećmi ze specyficznymi trudnościami w uczeniu się (63%), z zaburzeniami ze spektrum autyzmu (52%) oraz z niepełnosprawnością intelektualną (46%). Z najnowszych badań przeprowadzonych w Polsce wynika, że rośnie przede wszystkim liczba dzieci z diagnozą autyzmu [Kulesza et al., 2019]. Nieco więcej niż co czwarty nauczyciel (26%) biorący udział w badaniu pracuje z uczniami niedostosowanymi społecznie lub zagrożonymi niedostosowaniem społecznym i to opinię tej grupy nauczycieli postanowiono poddać szczegółowej analizie.

Metoda i narzędzie badawcze

Badanie zostało przeprowadzone na przełomie 2021 i 2022 r. Po uzyskaniu zgody dyrektorów szkół, drogą mailową był im przekazywany link do kwestionariusza ankiety, który następnie wysyłano nauczycielom. Do przeprowadzenia badania wykorzystano platformę Google Forms. Szkoły, które pozostały otwarte w czasie pandemii (głównie szkoły specjalne) i zgodziły się na przeprowadzenie badania *twarzą w twarz*, otrzymały ankiety w formie papierowej.

W badaniu wykorzystano autorski kwestionariusz ankiety, którego rzetelność została sprawdzona w badaniach pilotażowych i wyniosła ostatecznie 0,83 (α Cronbacha). Narzędzie, poza metryczką, składało się z trzech części. Pierwsza dotyczyła samopoczucia przed pandemią i w jej trakcie. Nauczyciele biorący udział w badaniu byli proszeni o ustosunkowanie się na skali od 0 (nigdy) do 5 (bardzo często) do tego, jak często czuli się zmęczeni, zdenerwowani, smutni, zestresowani, zaangażowani w pracę, opanowani, pozytywnie patrzyli w przyszłość, mieli dolegliwości somatyczne, angażowali się w pomoc innym ludziom, czuli się wypaleni zawodowo. W drugiej części osoby badane były proszone o oszacowanie, na ile zgadzają się z dziesięcioma stwierdzeniami dotyczącymi edukacji dzieci ze SPE w sytuacji pandemii, np. ze stwierdzeniem: *Sytuacja pandemii negatywnie wpływa na samopoczucie i zachowanie uczniów ze SPE*. Trzecia część była analogiczna, zawierała natomiast dziesięć stwierdzeń dotyczących specyfiki pracy z uczniem ze SPE w sytuacji nauki zdalnej, np. stwierdzenie: *Prowadzenie zajęć on-line jest dla mnie stresujące*. W drugiej i trzeciej części ankiety badani przy udzielaniu odpowiedzi mieli do dyspozycji 5-stopniową skalę Likerta z zakresem odpowiedzi od *zdecydowanie się nie zgadzam* do *zdecydowanie się zgadzam*.

Wyniki badań własnych oraz dyskusja wyników

Literatura przedmiotu wskazuje, że różnego typu zdarzenia krytyczne, które bezpośrednio lub pośrednio wpływają na jednostkę, zmieniają jej psychoemocjonalne funkcjonowanie [Baltes et al., 1984; Bee, 1994]. Pandemia wywołana wirusem SARS-CoV-2 dotknęła wszystkich zarówno w sposób pośredni, jak i niestety bardzo często bezpośredni. Dlatego starano się uzyskać odpowiedź na pytanie: Jak nauczyciele pracujący na co dzień z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostos-

waniem oceniają swoje funkcjonowanie w wybranych aspektach zdrowia psychicznego? Wyniki w tym zakresie prezentuje tabela 3.

Tabela 3. Psychoemocjonalne funkcjonowanie nauczycieli pracujących z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem

Funkcjonowanie psychoemocjonalne	Przed pandemią		W trakcie pandemii		Statystyki	
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>t</i>	<i>istotność</i>
Zmęczenie	3,25	1,01	3,37	1,21	0,72	n.i.
Zdenerwowanie	2,73	1,22	3,46	1,24	4,59	$p < 0,001$
Smutek	4,06	1,69	4,23	1,30	1,09	n.i.
Zestresowanie	4,10	1,53	3,03	1,47	3,89	$p < 0,001$
Zaangażowanie w pracę	5,00	1,07	3,23	1,87	8,21	$p < 0,001$
Opanowanie	4,45	1,22	4,03	1,38	3,39	$p < 0,01$
Pozytywne patrzenie w przyszłość	3,96	1,61	3,96	1,52	0,00	n.i.
Złe samopoczucie (ból głowy, brzucha)	3,69	1,66	3,49	1,42	1,12	n.i.
Angażowanie się w pomoc innym ludziom	3,89	1,30	3,57	1,50	1,40	n.i.
Wypalenie zawodowe	3,65	1,74	3,10	1,66	2,56	$p < 0,05$

Źródło: badania własne

Wyniki badań pokazały, że nauczyciele pracujący z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem pod kilkoma względami lepiej funkcjonowali psychoemocjonalnie w czasie pandemii niż przed nią. W trakcie edukacji zdalnej nauczyciele rzadziej czuli się zestresowani oraz czuli się mniej wypaleni zawodowo. Jednak, jak pokazały wyniki badań, sytuacja pandemii wpłynęła negatywnie na ich ogólny poziom napięcia (zdenerwowania), opanowania czy zaangażowania w pracę.

Nauczyciele pracujący na co dzień z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem społecznym nie różnią się na ogół od innych nauczycieli pod względem funkcjonowania psychoemocjonalnego. Szczegóły tego porównania prezentuje tabela 4.

Tabela 4. Porównanie funkcjonowania psychoemocjonalnego nauczycieli pracujących z uczniami niedostosowanymi społecznie (lub zagrożonymi niedostosowaniem) i nauczycieli pracujących z inni uczniami ze SPE

Funkcjonowanie psychoemocjonalne	Nauczyciele pracujący z uczniami niedostosowanymi społ. (lub zagrożonymi NS)		Pozostali nauczyciele pracujący z uczniami ze SPE		Statystyki (t-Student)
	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>M</i>	<i>SD</i>	
Zmęczenie					
przed pandemią	3,25	1,01	2,87	1,17	2,49*
w trakcie pandemii	3,37	1,21	3,56	1,40	1,05
Zdenerwowanie					
przed pandemią	2,73	1,22	2,50	1,05	1,52
w trakcie pandemii	3,44	1,24	3,53	1,32	0,52
Smutek					
przed pandemią	4,06	1,69	3,85	1,79	0,84
w trakcie pandemii	4,23	1,30	4,37	1,32	0,82
Zestresowanie					
przed pandemią	4,10	1,53	3,91	1,60	0,85
w trakcie pandemii	3,03	1,47	3,14	1,49	0,56
Zaangażowanie w pracę					
przed pandemią	5,00	1,07	5,07	0,93	0,52
w trakcie pandemii	3,23	1,87	3,56	1,72	1,38
Opanowanie					
przed pandemią	4,45	1,22	4,57	1,11	0,78
w trakcie pandemii	4,03	1,38	4,05	1,24	0,12
Pozytywne patrzenie w przyszłość					
przed pandemią	3,96	1,61	4,36	1,39	2,02*
w trakcie pandemii	3,96	1,52	4,00	1,37	0,24
Złe samopoczucie (ból głowy, brzucha)					
przed pandemią	3,79	1,66	3,40	1,70	1,29
w trakcie pandemii	3,49	1,42	3,66	1,31	0,94
Angażowanie się w pomoc innym ludziom					
przed pandemią	3,89	1,30	4,05	1,34	0,91
w trakcie pandemii	3,56	1,49	3,81	1,55	1,16
Wypalenie zawodowe					
przed pandemią	3,65	1,74	3,40	1,77	1,03
w trakcie pandemii	3,10	1,66	3,22	1,66	0,54

* $p < 0,05$; źródło: badania własne

Nauczyciele pracujący z młodzieżą niedostosowaną społecznie (lub zagrożoną niedostosowaniem) istotnie częściej niż inni nauczyciele czuli się zmęczeni i istotnie rzadziej pozytywnie patrzyli w przyszłość, ale jedynie, gdy oceniali swoje samopoczucie retrospektywnie (przed pandemią). W czasie trwania pandemii i edukacji zdalnej nie było istotnych statystycznie różnic pomiędzy nauczycielami w zakresie funkcjonowania psychoemocjonalnego.

Na świecie coraz popularniejsza staje się idea włączania uczniów z różnymi zaburzeniami i niepełnosprawnościami do szkół ogólnodostępnych. Podobnie w Polsce obserwujemy trend odchodzenia od szkół specjalnych na rzecz oddziałów integracyjnych [Kulesza et al., 2019]. Pojawiają się nowe publikacje poświęcone metodyce kształcenia uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi [por. Kulesza, 2013], ale nikt nie przewidział, że nauczyciele staną przed nowym wyzwaniem – kształceniem uczniów ze SPE na odległość.

Wyniki przeprowadzonych badań pokazują, że nauczyciele pracujący z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem negatywnie oceniają wpływ pandemii i wymuszonej przez to edukacji zdalnej na funkcjonowanie uczniów i swoje własne. Szczegóły prezentuje tabela 5. Zdecydowana większość nauczycieli pracujących z młodzieżą niedostosowaną społecznie lub zagrożoną niedostosowaniem uważa, że pandemia negatywnie wpłynęła na samopoczucie i zachowanie uczniów (92%), a przede wszystkim na ich relacje z rówieśnikami (96%) i osiągnięcia szkolne (95%). Wielu z nich uważa, że pandemia i związana z nią edukacja zdalna pogłębiła tylko różnice pomiędzy uczniami (85%), a osiągnięcia szkolne w dużej mierze zależały od indywidualnego nakładu pracy rodziców (73%).

Jak pokazały badania, uczniowie niedostosowani społecznie lub zagrożeni niedostosowaniem społecznym nawet w typowej sytuacji szkolnej wykazują wiele trudnych zachowań (konflikty z nauczycielami, kłamstwa, używanie wulgaryzmów) [Ilnicka, 2006]. W sytuacji, gdy nauczyciel jest z dzieckiem, może w mniejszym lub większym stopniu wpłynąć na zachowanie ucznia. Podczas pandemii i edukacji zdalnej nauczyciele byli często pozbawieni takiej możliwości. Nie zawsze uczniowi towarzyszył podczas lekcji on-line nauczyciel wspomagający. Chociaż w opinii nauczycieli edukacja zdalna przyczyniła się do zniwelowania niektórych zachowań problemowych, np. absencji uczniów (37%), to wiele trudnych zachowań pozostało (ignorowanie poleceń nauczyciela, niewłaściwe zachowania,

zwracanie na siebie uwagi), pojawiły się także nowe zachowania, jak wyłączenie mikrofonu innym uczniom, a nawet nauczycielowi, udostępnianie ekranu z filmem pornograficznym, udzielanie dostępu do lekcji osobom trzecim, które obrażają nauczyciela [Adamczewski, Nymś-Górna, 2021].

Tabela 5. Opinie nauczycieli o edukacji zdalnej uczniów niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem

Opinie nauczycieli	Zdecydowanie się NIE zgadzam	Raczej się NIE zgadzam	Trudno powiedzieć	Raczej się zgadzam	Zdecydowanie się zgadzam
1. Sytuacja pandemii negatywnie wpływa na samopoczucie i zachowanie uczniów ze SPE.	0%	1%	7%	35%	57%
2. Sytuacja pandemii negatywnie wpływa na osiągnięcia szkolne uczniów ze SPE.	1%	3%	1%	30%	65%
3. Sytuacja pandemii (ze względu na ograniczone spotkania) negatywnie wpływa na relacje uczniów ze SPE z rówieśnikami.	0%	3%	1%	32%	64%
4. Edukacja zdalna wpływa pozytywnie na absencję szkolną uczniów ze SPE.	26%	7%	30%	26%	11%
5. Moi uczniowie chcą na lekcjach poruszać temat pandemii.	18%	17%	25%	27%	13%
6. Moi uczniowie zgłaszają obawy o to, że sami zachorują lub choroba dotknie kogoś z ich bliskich.	10%	21%	21%	37%	11%
7. Edukacja zdalna pogłębia różnice w poziomie wiedzy uczniów ze SPE i uczniów bez trudności.	7%	4%	4%	30%	55%
8. Sytuacja pandemii wpływa negatywnie na moje samopoczucie.	3%	12%	16%	31%	38%
9. Gdy mam gorszy dzień, mogę porozmawiać o tym z psychologiem szkolnym/ koleżanką z pracy.	7%	27%	23%	23%	20%
10. Osiągnięcia edukacyjne ucznia ze SPE podczas edukacji zdalnej zależą od nakładu indywidualnej pracy rodziców.	0%	11%	16%	32%	41%

Źródło: badania własne

W zakresie oceny wpływu pandemii na funkcjonowanie uczniów ze SPE nauczyciele pracujący z młodzieżą niedostosowaną społecznie i zagrożoną niedostosowaniem nie różnią się zasadniczo od nauczycieli pracujących z innymi grupami dzieci ze SPE. Szczegóły przeprowadzonego porównania prezentuje tabela 6.

Tabela 6. Opinia nauczycieli na temat funkcjonowania uczniów ze SPE w trakcie pandemii

Opinie nauczycieli		Nauczyciele pracujący z uczniami niedost. społ. (lub zagrożonymi NS) %	Pozostali nauczyciele pracujący z uczniami ze SPE %	Statystyki Chi-kwadrat
1. Sytuacja pandemii negatywnie wpływa na samopoczucie i zachowanie uczniów ze SPE.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	0	0	0,46
	Raczej się NIE zgadzam	1	3	
	Trudno powiedzieć	7	7	
	Raczej się zgadzam	35	35	
	Zdecydowanie się zgadzam	57	56	
2. Sytuacja pandemii negatywnie wpływa na osiągnięcia szkolne uczniów ze SPE.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	1	0	4,81
	Raczej się NIE zgadzam	3	3	
	Trudno powiedzieć	1	5	
	Raczej się zgadzam	30	32	
	Zdecydowanie się zgadzam	65	60	
3. Sytuacja pandemii (ze względu na ograniczone spotkania) negatywnie wpływa na relacje uczniów z SPE z rówieśnikami.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	0	0	5,00
	Raczej się NIE zgadzam	3	4	
	Trudno powiedzieć	1	8	
	Raczej się zgadzam	32	27	
	Zdecydowanie się zgadzam	63	60	
4. Edukacja zdalna wpływa pozytywnie na absencję szkolną uczniów ze SPE.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	26	21	1,97
	Raczej się NIE zgadzam	7	13	
	Trudno powiedzieć	30	30	
	Raczej się zgadzam	26	25	
	Zdecydowanie się zgadzam	11	12	
5. Moi uczniowie chcą na lekcjach poruszać temat pandemii.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	18	9	10,10*
	Raczej się NIE zgadzam	17	29	
	Trudno powiedzieć	25	17	
	Raczej się zgadzam	27	35	
	Zdecydowanie się zgadzam	13	11	
6. Moi uczniowie zgłaszają obawy o to, że sami zachorują lub choroba dotknie kogoś z ich bliskich.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	10	12	2,33
	Raczej się NIE zgadzam	21	19	
	Trudno powiedzieć	21	24	
	Raczej się zgadzam	37	29	
	Zdecydowanie się zgadzam	11	16	

7. Edukacja zdalna pogłębia różnice w poziomie wiedzy uczniów ze SPE i uczniów bez trudności.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	7	2	4,33
	Raczej się NIE zgadzam	4	5	
	Trudno powiedzieć	4	8	
	Raczej się zgadzam	30	30	
8. Sytuacja pandemii wpływa negatywnie na moje samopoczucie.	Zdecydowanie się zgadzam	55	54	10,27*
	Zdecydowanie się NIE zgadzam	3	0	
	Raczej się NIE zgadzam	12	5	
	Trudno powiedzieć	16	14	
9. Gdy mam gorszy dzień, mogę porozmawiać o tym z psychologiem szkolnym/koleżanką z pracy.	Raczej się zgadzam	31	41	7,16
	Zdecydowanie się zgadzam	38	40	
	Zdecydowanie się NIE zgadzam	7	5	
	Raczej się NIE zgadzam	26	15	
10. Osiągnięcia edukacyjne ucznia ze SPE podczas edukacji zdalnej zależą od nakładu indywidualnej pracy rodziców.	Trudno powiedzieć	23	20	7,18
	Raczej się zgadzam	23	36	
	Zdecydowanie się zgadzam	20	24	
	Zdecydowanie się NIE zgadzam	0	1	
	Raczej się NIE zgadzam	11	4	
	Trudno powiedzieć	15	14	
	Raczej się zgadzam	32	44	
	Zdecydowanie się zgadzam	41	36	

Źródło: badania własne; * $p < 0,05$

Nauczyciele pracujący z młodzieżą niedostosowaną społecznie i zagrożoną niedostosowaniem rzadziej przyznawali, że ich uczniowie chcą rozmawiać na lekcji o sytuacji pandemii w kraju. Ciekawym wynikiem wydaje się fakt, iż nauczyciele pracujący z młodzieżą niedostosowaną rzadziej dostrzegali negatywny wpływ pandemii na ich samopoczucie. Być może edukacja zdalna w ich przypadku wiązała się z mniejszym obciążeniem psychicznym i tym samym lepszym funkcjonowaniem psychoemocjonalnym.

Nauczyciele biorący udział w badaniu zostali także zapytani o ocenę swojej pracy podczas edukacji zdalnej. Pytania dotyczyły praktycznego wymiaru pracy nauczycieli: poziomu przygotowania do prowadzenia lekcji on-line, kontaktu z rodzicami, wpływu pracy zdalnej na życie rodzinne. Wyniki prezentuje tabela 7. Chociaż 93% nauczycieli wskazało na potrzebę szkoleń w zakresie obsługi programów komputerowych, a 69% uważa, że nie ma wystarczającego wsparcia technicznego, to 52% nauczycieli biorących udział w badaniu czuje się dobrze przygotowanym do prowadzenia edukacji zdalnej.

Tabela 7. Specyfika nauki zdalnej w opinii nauczycieli pracujących z uczniami niedostosowanymi społecznie i zagrożonymi niedostosowaniem społecznym

Specyfika nauki zdalnej	Zdecydowanie się NIE zgadzam	Raczej się NIE zgadzam	Trudno powiedzieć	Raczej się zgadzam	Zdecydowanie się zgadzam
1. Prowadzenie zajęć on-line jest dla mnie stresujące.	7	21	18	31	23
2. Brakuje wsparcia technicznego (komputerów, tabletów, dostępu do Internetu) dla nauczycieli, których nie stać na taki zakup.	7	13	11	27	42
3. Nauczyciele powinni być przeszkoleni z obsługi programów komputerowych wykorzystywanych do prowadzenie edukacji zdalnej.	1	3	3	22	71
4. Obawiam się, że uczniowie będą nagrywać moje lekcje i umieszczać w Internecie bez mojej wiedzy.	16	30	23	22	9
5. Podczas edukacji zdalnej zwiększył się mój kontakt z rodzicami uczniów.	17	16	17	29	21
6. W trakcie edukacji zdalnej dostosowuję metody, formy, narzędzia pracy i materiały do potrzeb i możliwości moich uczniów.	3	0	7	46	44
7. Edukacja zdalna przynosi same korzyści nauczycielom i uczniom.	35	42	16	4	3
8. Edukacja zdalna pozwoliła w ciekawszy sposób przekazywać wiedzę.	16	30	23	24	7
9. Praca zdalna prowadzona z domu wpływa negatywnie na moje życie rodzinne.	9	18	24	17	32
10. Uważam, że jestem dobrze przygotowany do prowadzenia edukacji zdalnej.	3	15	30	32	20

Źródło: badania własne

Z badań wynika, że dla 54% nauczycieli prowadzenie zajęć on-line jest stresujące, a praca zdalna negatywnie wpływa na ich życie rodzinne (49%). Koresponduje to z wynikami raportu *Edukacja zdalna: Co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, który pokazał, że nauczyciele w czasie pandemii rzadziej oddawali się aktywnościom służącym dobrostanowi (uprawianiu sportu, spędzaniu czasu z rodziną), a częściej siedzieli

nad pracą do późna w nocy, żeby przygotować się do lekcji, wysłać materiały do uczniów [Ptaszek et al., 2020; Pisula et al., 2020; Turska-Kawa, Stępień-Lampa, Grzywna, 2020].

W zakresie oceny edukacji zdalnej uczniów ze SPE, nauczyciele pracujący z młodzieżą niedostosowaną społecznie i zagrożoną niedostosowaniem nie różnią się w zupełności od nauczycieli pracujących z innymi grupami dzieci ze SPE. Szczegóły przeprowadzonego porównania prezentuje tabela 8.

Tabela 8. Opinia nauczycieli na temat edukacji zdalnej uczniów ze SPE w trakcie pandemii

Opinie nauczycieli		Nauczyciele pracujący z uczniami niedost. społ. (lub zagrożonymi NS) %	Pozostali nauczyciele pracujący z uczniami ze SPE %	Statystyki Chi-kwadrat
1. Prowadzenie zajęć on-line jest dla mnie stresujące.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	7	9	7,19
	Raczej się NIE zgadzam	21	9	
	Trudno powiedzieć	18	18	
	Raczej się zgadzam	31	36	
2. Brakuje wsparcia technicznego (komputerów, tabletek, dostępu do Internetu) dla nauczycieli, których nie stać na taki zakup.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	7	3	2,96
	Raczej się NIE zgadzam	13	15	
	Trudno powiedzieć	11	12	
	Raczej się zgadzam	27	32	
3. Nauczyciele powinni być przeszkoleni z obsługi programów komputerowych wykorzystywanych do prowadzenie edukacji zdalnej.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	1	0	3,94
	Raczej się NIE zgadzam	3	2	
	Trudno powiedzieć	3	4	
	Raczej się zgadzam	22	27	
4. Obawiam się, że uczniowie będą nagrywać moje lekcje i umieszczać w Internecie bez mojej wiedzy.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	16	18	4,20
	Raczej się NIE zgadzam	30	21	
	Trudno powiedzieć	23	23	
	Raczej się zgadzam	22	23	
5. Podczas edukacji zdalnej zwiększył się mój kontakt z rodzicami uczniów.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	17	9	5,07
	Raczej się NIE zgadzam	16	17	
	Trudno powiedzieć	17	14	
	Raczej się zgadzam	29	37	
	Zdecydowanie się zgadzam	21	23	

6. W trakcie edukacji zdalnej dostosowuję metody, formy, narzędzia pracy i materiały do potrzeb i możliwości moich uczniów.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	3	1	8,68
	Raczej się NIE zgadzam	0	2	
	Trudno powiedzieć	7	14	
	Raczej się zgadzam	46	33	
	Zdecydowanie się zgadzam	44	50	
7. Edukacja zdalna przynosi same korzyści nauczycielom i uczniom.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	35	42	2,41
	Raczej się NIE zgadzam	42	35	
	Trudno powiedzieć	16	12	
	Raczej się zgadzam	4	5	
8. Edukacja zdalna pozwoliła w ciekawszy sposób przekazywać wiedzę.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	16	19	1,62
	Raczej się NIE zgadzam	30	35	
	Trudno powiedzieć	23	22	
	Raczej się zgadzam	24	19	
9. Praca zdalna prowadzona z domu wpływa negatywnie na moje życie rodzinne.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	9	5	6,15
	Raczej się NIE zgadzam	18	14	
	Trudno powiedzieć	24	27	
	Raczej się zgadzam	17	29	
10. Uważam, że jestem dobrze przygotowany do prowadzenia edukacji zdalnej.	Zdecydowanie się NIE zgadzam	3	3	5,23
	Raczej się NIE zgadzam	15	12	
	Trudno powiedzieć	30	40	
	Raczej się zgadzam	32	34	
	Zdecydowanie się zgadzam	20	11	

Źródło: badania własne

Uzyskane wyniki korespondują z wynikami badań przeprowadzonych przez Barbarę Jankowiak i Sylwią Jaskulską [2020a]. Autorki zbadały dobrostan nauczycieli i ich postawy wobec edukacji zdalnej. W badaniu wzięło udział 782 nauczycieli z różnych poziomów edukacji (od pierwszej klasy szkoły podstawowej po nauczycieli ze szkół średnich). Wyniki tych badań pokazały, że kształcenie na odległość pozytywnie oceniali tylko ci nauczyciele, którzy w przeszłości stosowali różne metody z wykorzystaniem multimediiów i Internetu podczas prowadzenia swoich zajęć. Te obszary pracy, które wiązały się z emocjonalnym wsparciem uczniów podczas edukacji zdalnej, były negatywnie oceniane przez nauczycieli. Nauczyciele byli zgodni co do tego, że edukacja zdalna pogłębia różnice pomiędzy uczniami, ale też często wyrażali wiarę w to, że po powrocie do szkoły wszystko wróci do normy.

Podsumowanie

Naukowcy coraz częściej podkreślają, że bycie nauczycielem wiąże się niejednokrotnie z dużym obciążeniem emocjonalnym, wynikającym z poczucia odpowiedzialności za opiekę nad dziećmi i wspieranie ich [Sawchuck, Samuels, 2020]. Jak wykazały przeprowadzone badania, nauczyciele w trakcie pandemii czuli się zmęczeni, smutni, a przede wszystkim mniej zaangażowani w pomaganie innym. Dlatego też apelowano, aby otoczyć nauczycieli w trakcie pandemii szczególnym wsparciem emocjonalnym, aby pandemia „nie zabiła” w nich gotowości do działania na rzecz innych osób [Jones, Kessler, 2020].

Z przedstawionych badań, a także raportów z innych krajów [por. Crane et al., 2021] wynika, że nauczyciele negatywnie oceniają wpływ pandemii na funkcjonowanie uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi. Nie inaczej jest z grupą uczniów niedostosowanych społecznie i zagrożonych niedostosowaniem. Z tego powodu powstały publikacje z zaleceniami, jak pracować zdalnie z takimi uczniami [por. Roberts, Bradley, 2021; Crane et al., 2021]. Chociaż nauczyciele szybko odnaleźli się w wirtualnej rzeczywistości, a część z nich deklarowała, że po powrocie do szkół będzie nadal stosowała „nowe rozwiązania”, jak quizy i testy on-line czy platformy e-learningowe, to zdecydowana większość nauczycieli uważała, że uczniowie ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi, w tym z niedostosowaniem społecznym, i zagrożeni niedostosowaniem społecznym osiągną lepsze efekty nauczania w tradycyjnej szkole.

Ponieważ badania obejmowały czas pandemii, a także retrospektywnie czasy przed pandemią, ciekawym pomysłem wydaje się powtórzenie badań za kilka miesięcy, kiedy nauczyciele będą mogli ocenić funkcjonowanie swoje i uczniów z jeszcze jednej perspektywy – postpandemicznej.

Literatura

Adamczewski J., Nymś-Górna, A. (2021), *Ma Pan/Pani wyciszony mikrofon. Wyzwania, jakie stoją przed nauczycielami w dobie pandemii*, „Forum Oświatowe”, 33(1), s. 93-107, DOI <https://doi.org/10.34862/fo.2021.1.6>.

Amilkiewicz-Marek A. (2020), *Rola rodziców w edukacji zdalnej uczniów ze specjalnymi potrzebami edukacyjnymi w klasach trzecich*, [w:] E. Domagała-Zyśk (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii COVID-19*, Wydawnictwo Episteme, Lublin, s. 129-163.

- Baltes P.B., Reese H.W., Lipsitt L.P. (1984), *The life-span perspective in developmental psychology*, [in:] M.H. Bornstein, M.E. Lamb (eds.), *Developmental psychology. An advanced textbook*, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, NJ, pp. 493–533.
- Bee H.L. (1994), *Life-span development*, Harper Collins College Publishers, New York.
- Bigaj M., Dębski, M. (2020), *Subiektywny dobrostan i higiena cyfrowa w czasie edukacji zdalnej*, [w:] G. Ptaszek et al. (red.), *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, on-line: <https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/edukacja-zdalna.pdf>, data dostępu: 2.06.2022.
- Buchnat M., Wojciechowska, A. (2020), *Rodzeństwo osób z niepełnosprawnościami w sytuacji kryzysowej wywołanej pandemią wirusa COVID-19*, „Studia Edukacyjne”, 57, s. 33-46.
- Buchner, A., Majchrzak, M., Wierzbička, M. (2020), *Raport: Badanie edukacji zdalnej w czasie pandemii*, on-line: <https://centrumcyfrowe.pl/edukacja-zdalna/>, data dostępu: 31.05.2022.
- Crane, L. et al. (2021), *Vulnerable and Forgotten: The Impact of the COVID-19 Pandemic on Autism Special Schools in England*, „Frontiers in Education”, 6:629203, DOI: 10.3389/educ.2021.629203.
- Czerkawski, A. (2012), *Wykluczenie edukacyjne niedostosowanych społecznie*, „Chowania”, 1, s. 109-120.
- Dolot, A. (2020), *Wpływ pandemii COVID-19 na pracę zdalną – perspektywa pracownika*, „E-mentor”, 83(1), s. 35-43.
- Domagała-Kręcioch, A. (2008), *Niedostosowanie społeczne uczniów a niepowodzenia szkolne*, Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej, Kraków.
- Domagała-Zyśk, E. (red.) (2020), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii COVID-19*, Wydawnictwo Episteme, Lublin.
- Dymecka, J. (2021), *Psychospołeczne skutki pandemii COVID-19*, „Neuropsychiatria i Neuropsychologia”, 16, s. 1-10, DOI: 10.5114/nan.2021.108030.
- Gawrych, M. (2021), *Zdrowie psychiczne pracowników medycznych w czasie pandemii COVID-19 – przegląd literatury*, „Psychiatria Polska”, 213, s. 1-8, DOI: <https://doi.org/10.12740/PP/OnlineFirst/127217>.
- Giza, T., Dąbrowska, A. (2016), *Potrzeby edukacyjne młodzieży niedostosowanej społecznie oraz ich zaspokajanie – na podstawie edukacyjno-wychowawczego modelu pracy z nieletnimi*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa”, 9, s. 213-232.
- Ilnicka, R. (2006), *Rozprawa doktorska. Środowiskowy kontekst niedostosowania społecznego uczniów szkół ponadgimnazjalnych w Głogowie*, on-line: https://zbc.uz.zgora.pl/Content/4976/PDF/ilnicka_doktorat.pdf, data dostępu: 11.05.2022.
- Jankowiak, B., Jaskulska, S. (2020a), *Dobrostan nauczycieli i nauczycielek a ich postawy wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii COVID-19*, „Przegląd Pedagogiczny”, 1, s. 219–232.

- Jaskulska, S., Jankowiak, B. (2020b), *Postawy nauczycielek i nauczycieli wobec kształcenia na odległość w czasie pandemii COVID-19*, „Studia Edukacyjne”, 57, s. 47-65.
- Jones, A.L., Kessler, M.A. (2020), *Teachers' Emotion and Identity Work During a Pandemic*, on-line: <https://www.frontiersin.org/articles/10.3389/feduc.2020.583775/full>, data dostępu: 25.10.2021.
- Kosir, U. et al. (2020), The impact of COVID-19 on the cancer care of adolescents and young adults and their well-being: results from an online survey conducted in the early stages of the pandemic. *Cancer*, 126(19), 4414–4422, DOI: <https://doi.org/10.1002/cncr.33098>.
- Kulesza, E.M. (2013), *Education of students with special needs. World experiences. Individualized Education and Therapy Programs (IETPs)*, The Maria Grzegorzewska University Press, Warsaw.
- Kulesza, E.M. et al. (2019), *Educational situation of students with special needs in the period 1999-2017 in Poland, 13th International Technology, Education and Development Conference. INTED2019 Proceedings*, 11th-13th March, 2019, Valencia, Spain, pp. 2688-2694, IATED Academy.
- Kułaga, A. (2020), *Zdalne nauczanie uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym*, [w:] E. Domagała-Zyśk (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii COVID-19*, Wydawnictwo Episteme, Lublin.
- Lewandowska, P. (2020), *Dostępność edukacji zdalnej dla uczniów z niepełnosprawnością słuchową w klasach IV–VIII*, [w:] E. Domagała-Zyśk (red.), *Zdalne uczenie się i nauczanie a specjalne potrzeby edukacyjne. Z doświadczeń pandemii Covid-19*, Wydawnictwo Episteme, Lublin.
- Miałkowska, G. (2005), *Od odrzucenia szkolnego do wykluczenia społecznego młodzieży*, [w:] W. Kubik, B. Urban (red.), *Uwarunkowania i wzory marginalizacji społecznej współczesnej młodzieży*, Wyższa Szkoła Filozoficzno-Pedagogiczna „Ignatianum”, Uniwersytet Jagielloński, Instytut Pedagogiki, Wydawnictwo WAM, Kraków.
- Pauluk, D. (2021), *Pandemia COVID-19 i (nie)wykorzystany potencjał edukacyjny*, „Horyzonty Wychowania”, 20(53), s. 39-48.
- Pisula, E. et al. (2020), *Nauczyciele w sytuacji powrotu do szkół w czasie pandemii SARS-CoV-2: Raport z badań przeprowadzonych od 10 września do 10 października 2020*. Open Science Framework, DOI: 10.17605/OSF.IO/6ZNCCE.
- Ptaszek, G. et al. (2020), *Edukacja zdalna: Co stało się z uczniami, ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk.
- Pyżalski, J. (2020a), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, Edukacja, Warszawa.
- Pyżalski, J. (2020b), *Zmiany w zakresie czasu poświęcanego wybranym aktywnościom w czasie pandemii*, [w:] G. Ptaszek et al. (red.), *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, on-line: <https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/edukacja-zdalna.pdf>; dostęp: 2.06.2022.

- Pyżalski, J. (2020c), *Ważne relacje uczniów i nauczycieli w czasie edukacji zdalnej*, [w:] G. Ptaszek et al. (red.), *Edukacja zdalna: co stało się z uczniami ich rodzicami i nauczycielami?*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk, on-line: <https://zdalnenauczanie.org/wp-content/uploads/2020/10/edukacja-zdalna.pdf>; dostęp: 2.06.2022.
- Pyżalski, J. (2021), *Zdrowie psychiczne i dobrostan młodych ludzi w czasie pandemii COVID-19 – przegląd najistotniejszych problemów*, „Dziecko Krzywdzone. Teoria, Badania, Praktyka”, 20(2), s. 92-115.
- Roberts, A., Bradley, K. (2021), *Back on Track: Guidance for schools and families on supporting pupils with SEND in response to COVID-19*, on-line: <https://www.ucl.ac.uk/ioe/departments-and-centres/centres/ucl-centre-inclusive-education>, dostęp: 25.10.2021.
- Sawchuck, S., Samuels, C.A. (2020), *Where Are They? Students go Missing in Shift to Remote Classes. Education Week*, on-line: <https://www.edweek.org/ew/articles/2020/04/10/where-are-they-students-go-missing-in.html>, dostęp: 25.10.2021.
- Sęk, H. (2005), *Poznawcze i kompetencyjne uwarunkowania wypalenia w pracy z chorymi*, „Postępy Psychiatrii i Neurologii”, 14(2), s. 93-98, on-line: https://pracownik.kul.pl/files/93237/public/wypalenie/sek_helena.pdf; dostęp: 1.06.2022.
- Shin, N. (2003), *Transactional presence as a critical predictor of success in distance learning*, „Distance Education”, 24(1), s. 69–86.
- Singhal, T. (2020), *A review of coronavirus disease-2019 (COVID-19)*, „Indian Journal of Pediatrics”, 87, pp. 281-286.
- Sokół-Szawłowska, M. (2021), *Wpływ kwarantanny na zdrowie psychiczne podczas pandemii COVID-19*, „Psychiatria”, 18(1), s. 57-62.
- Topol, P. (2020a), *Metody i narzędzia kształcenia zdalnego w polskich uczelniach w czasie pandemii COVID-19*, cz. 1, dyskusja, „Studia Edukacyjne”, 58, s. 69-83, DOI: <https://doi.org/10.14746/se.2020.58.4>.
- Topol, P. (2020b), *Metody i narzędzia kształcenia zdalnego w polskich uczelniach w czasie pandemii COVID-19*, cz. 2, dyskusja, „Studia Edukacyjne”, 59, s. 103-117, DOI: <https://doi.org/10.14746/se.2020.59.8>.
- Turska-Kawa, A., Stępień-Lampa, N., Grzywina, P. (2020), *Obawy rodziców i nauczycieli wobec nowych form edukacji w okresie pandemii SARS-COV-2: Studium województwa śląskiego*. Pro Silesia, DOI: <https://doi.org/10.13140/RG.2.2.27224.32004>.
- Winiarczyk, A., Warzocha, T. (2021), *Edukacja zdalna w czasach pandemii COVID-19*, „Forum Oświatowe”, 33(1), s. 61-76.
- Zaród, M. (2020), *Jak nauczyciele mogą obecnie zadbać o swój dobrostan*, [w:] J. Pyżalski (red.), *Edukacja w czasach pandemii wirusa COVID-19. Z dystansem o tym, co robimy obecnie jako nauczyciele*, Edukacja, Warszawa, s. 81-85.